

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИХ
МОВ

Курсова робота з педагогіки

На тему: «Самооцінка як фактор соціальної адаптації особистості»

Студентки групи Сонім20-20
денної форми здобуття освіти
факультету германської філології
спеціальності 014 Середня освіта
Освітньо професійної програми
Іноземні мови та літератури,
методика навчання іноземних мов
і зарубіжної літератури (німецька мова і
друга західноєвропейська мова)
Дупляк Інни Володимирівни

Науковий керівник:
доктор педагогічних
наук, професор кафедри
педагогіки та методики
навчання іноземних мов
Матвієнко О.В.

Національна шкала
Кількість балів
Оцінка ЄКТС

Члени комісії:

Київ - 2023

Самооцінка як фактор соціальної адаптації особистості

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Загальна характеристика самооцінки як фактору соціальної адаптації особистості	5
1.1. Поняття самооцінки особистості	5
1.2. Особливості соціальної адаптації особистості.....	9
1.3. Вплив самооцінки на соціальну адаптацію особистості	14
Розділ 2. Експериментальне дослідження самооцінки як фактору соціальної адаптації особистості	18
2.1. Організація та методи дослідження.....	18
2.2. Результати дослідження	27
Висновки.....	29
Список використаних джерел	31

Вступ

Актуальність роботи. Одним із перших наукових звернень до самооцінки у зарубіжній психології належить У. Джеймсу. Він виділяє функції свідомості та самосвідомості, їх адаптаційну роль у життєдіяльності людини. Особливу роль своєї концепції У. Джемс відводить самооцінці. Він підкреслює її тісний зв'язок із соціальним становищем дитини у суспільстві, тобто соціальним статусом [18, с.69].

Проблема самооцінки міцно зайняла місце серед найактуальніших у пізнанні людини. Вона широко обговорюється в психології, де зібрано великий теоретичний та експериментальний матеріал, що розкриває феномен оцінки себе людиною. Проте сучасна психологія ще далека від повної експлікації цього конструкту. Причин тут кілька. По-перше, як у вітчизняній, так і в зарубіжній психологічній науці немає суворого та прийнятого всіма визначення, розуміння даного феномену. По-друге, немає спільної думки щодо того, яке місце самооцінки в архітектурі самосвідомості, «Я-концепції». Таким чином, вивчення самооцінки в даний час знаходиться не в кращому становищі через плутанину в концепціях та нестачу відповідності між теорією та операціями її виміру.

Є думка, що цей концепт представляє щось ефемерне і його складно розглядати емпірично, проте визнається, що феномен самооцінки грає значну роль у поведінці людини. У той же час, незважаючи на наявні відмінності в розумінні предмета, психологія на сьогоднішній день цілком може інтегрувати наявні поняття, уявлення про нього в цілісну систему для подальшого вивчення феномена оцінки себе людиною, вибудовуючи певну систему знань про неї і формуючи проблемне поле, що об'єктивно склалося у його вивченні [1, с. 224].

Аналіз наукових та теоретичних джерел. У психологічній літературі як у вітчизняній, так і зарубіжній самооцінці приділено велику увагу. У тому числі можна назвати наступних авторів: Л.И. Божович, Л.В. Бороздіна, Л.С.

Виготський, А.В. Захарова, Б.В. Зейгарнік, О.М. Леонт'єв, А.І. Ліпкіна, М.І. Лісіна, В.С. Мерлін, В.С. Мухіна, Є.І. С.Л. Рубінштейн, П.Р. Чамати, І.І. Чеснокова, П.М. Якобсон; А. Адлер, Ф. Зімбардо, С. Куперсміт, К. Левін, К. Роджерс, М. Розенберг, З. Фрейд, К. Хорні.

Мета дослідження: дослідити особливості самооцінки. Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

1. Проаналізувати літературні та наукові джерела на тему;
2. Зробити теоретичний аналіз особливостей самооцінки як психічного процесу;
3. Розглянути вплив самооцінки на соціальну адаптацію особистості;
4. Провести експериментальне дослідження самооцінки як фактору соціальної адаптації особистості.

Об'єкт дослідження – самооцінка.

Предметом дослідження самооцінка як фактор соціальної адаптації особистості.

Методи дослідження:

теоретичні: аналіз літератури, синтез, порівняння;

емпіричні: анкетування, опитування, емпіричне дослідження.

Структури роботи. Курсова робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку літератури.

Розділ 1.

Загальна характеристика самооцінки як фактору соціальної адаптації особистості

1.1. Поняття самооцінки особистості

Самооцінка відноситься до фундаментальних утворень особистості. Вона значною мірою визначає активність людини, її ставлення до себе та інших людей. Самооцінка - це оцінка особистістю самої себе, своїх якостей, здібностей, можливостей та місця серед інших людей. Самооцінку розглядають як елемент самовідносини, поряд із такими поняттями як самоповага, самосимпатія, самоприйняття тощо.

Самооцінка є важливим регулятором поведінки. Вона впливає на взаємини людини з оточуючими людьми, визначає ступінь її критичності, вимогливості до себе, ставлення до успіхів та невдач, ефективність діяльності та розвиток особистості в цілому [6, с.93].

Предметом самооцінки індивіда може бути його тіло, можливості, відносини з іншими людьми та/або групами та вся різноманітність інших особистісних виявів. Відповідно до цього формується система приватних самооцінок, які взяті в сукупності, інтегруються в якесь узагальнене відчуття, пов'язане з цілісним чином "Я". Саме ця узагальнена та у певному сенсі стійка самооцінка і є предметом психологічного аналізу в більшості досліджень з даної проблематики.

Так, наприклад, Д. Куперсміт має на увазі під самооцінкою ставлення індивіда до себе, яке складається поступово і набуває звичний характер, проявляється як схвалення чи несхвалення, ступінь якого визначає переконаність індивіда у своїй самоцінності, значимості [6, с. 76].

На думку М.І. Лисиної, самооцінка є механізмом переробки знань про себе на рівні афективного процесу, тобто, відповідним ставленням до себе. Поняття «самооцінка» на її погляд, є вужчим, ніж поняття образ самого себе [12, с.45].

А. Розенберг вважає, що самооцінка відображає ступінь розвитку у індивіда почуття самоповаги, відчуття власної цінності та позитивного ставлення до того, що входить до сфери його «Я» [8, с.73]. На думку Т. Шибутані, якщо особистість розглядати як організацію цінностей, то самооцінка буде ядром такої функціональної єдності [23, с.190].

О.М. Леонтьєв пропонує осмислити самооцінку через категорію «почуття» як стійке емоційне ставлення, що має «виражений предметний характер, який є результатом специфічного узагальнення емоцій».

М.І. Ковель описує самооцінку як основу внутрішньої мотивації, яка тісно пов'язана із процесом пізнання. Людина вмикається у значну діяльність за наявності внутрішньої мотивації та саморегуляції під час цієї діяльності [20, с.135].

Формулюючи свої уявлення з цього питання у вигляді комплексної характеристики, І.С. Кон пише, що «самооцінка є загальним знаменником, підсумковим виміром «Я», що виражає міру прийняття чи неприйняття індивідом самого себе, позитивне або негативне ставлення до себе, похідне від сукупності окремих самооцінок» [14, с.59]. Аналізуючи наведені визначення поняття «самооцінка», можна відзначити два основні моменти, які, так чи інакше, постулюються більшістю дослідників: по-перше, існує якийсь узагальнене самовідношення (самоповага, самооцінка), яке є цілісним і універсальною освітою, що відображає ступінь позитивності відносини індивіда до ставлення до себе; по-друге, це узагальнене самовідношення інтегрується із приватних самооцінок.

Б.Г. Ананьєв вважав, що самооцінка є одним із різноманітних елементів самосвідомості. На його думку, процедура самооцінювання – це складний діалектичний процес пізнання самого себе. Це процес, що протікає в часі, що веде до усвідомлення свого «Я» як певної єдності, і детермінований впливом середовища та навколишнього соціуму. Самосвідомість – атрибут цілісного суб'єкта, що служить йому для організації діяльності та взаємин з оточуючими людьми. Кінцевий результат

самопізнання - Я-образ або Яконцепція. У свою чергу, самооцінка є одним із елементів Яконцепції – поняття цілісного образу себе, системи сукупних уявлень про свою особистість (зовнішні та внутрішні особливості, переваги та недоліки, взаємовідносини). Самооцінка часто не об'єктивно відбиває реальність, оскільки у її основі лежить власне думка про себе. Позитивний образ Я-концепції притаманний людям з високою самооцінкою, що не високо оцінюють себе люди мають, як правило, цілу сукупність негативних уявлень себе [3, с. 67]

Самооцінка як багатовимірне утворення має певну структуру, що виконує різні функції, характеризується різноманітними параметрами. Коротко висвітлимо ці аспекти дослідження. Структура самооцінки може бути описана наступними двома компонентами: когнітивним та емоційним. Перший компонент включає знання людини про себе, порівняння себе з іншими людьми, зіставлення своїх якостей з певними еталонами, фіксація можливої невідповідності цих величин, другий відбиває ставлення до себе як міру задоволеності собою. У процесі самооцінювання ці компоненти функціонують у нерозривній єдності. Так, знання про себе, що формується суб'єктом у соціальному контексті, неминуче супроводжується емоціями, сила та інтенсивність яких залежить від значимості для особистості предмета оцінювання підсумковим виміром Я, формою існування глобальної самооцінки є самоповага - стійка особистісна характеристика [10, с.93].

Рівень домагань – це той практичний результат, якого людина розраховує досягти у діяльності та який узгоджується з його самооцінкою, сприяє її зміцненню, нормалізації. Розбіжність між домаганнями та реальними можливостями індивіда веде до невірної самооцінки, внаслідок чого його поведінка стає неадекватною, виникають емоційні зриви, підвищена тривожність та інші проблеми.

Таким чином, самооцінка розвиненого індивіда набуває складну систему різного рівня усвідомленості, що визначає характер самовідносин індивіда, що відображає ступінь самоповаги, приватні самооцінки, що

характеризують ставлення до окремих сторін своєї особистості, вчинків, успішності певних видів діяльності, а також цілісне прийняття чи неприйняття себе. Аналіз різних поглядів на функціональне призначення, змістовну націленість самооцінки дає можливість виділити деякі її функції, які більшою чи меншою мірою надають вплив на наші життєві процеси та їхню успішність.

В Українському педагогічному словнику С. Гончаренка наведене таке визначення: “Самооцінка – судження людини про міру наявності в неї тих чи інших якостей, властивостей у співвідношенні їх з певним еталоном, зразком. Самооцінка – вияв оцінного ставлення людини до себе. Самооцінка є результатом передусім розумових операцій – аналізу порівняння, синтезу” [2, с. 296] Самооцінку пов’язують з самосвідомістю [20, с.35]. Елементарні форми самосвідомості, в тому числі й самооцінки, закладаються й розвиваються вже в дошкільному віці, у процесі гри (Г. Гуменюк, С. Ладивір, Т. Піроженко, Л. Уманець та ін.). В дошкільних закладах виховання самосвідомості має цілеспрямований характер. По-перше, це виховання потреби в самопізнанні, в самооцінці й аналізі своєї поведінки й діяльності. По-друге, це допомога дітям у правильній і об’єктивній оцінці самих себе, своїх якостей і поведінки. І головне, це створення в дітей установки на самовиховання, вироблення нетерпимості до виявлених недоліків, наполегливого бажання виправити їх. Тобто вчитель початкових класів має починати не з білого листа, а враховувати те, які уявлення, потреби й установки сформовані у дошкільному віці чи то у дитячому садку, чи то у родині [13, с.49].

Самооцінка у процесі навчання розглядається як метод підвищення навчально-пізнавальної діяльності й контролю навчальної діяльності. Він передбачає критичне ставлення до своїх здібностей і можливостей та об’єктивне оцінювання досягнутих успіхів [13, с. 154]. М. Фіцула зазначає, що для формування самоконтролю і самооцінки педагог повинен мотивувати виставлену учневі оцінку, пропонувати йому оцінити свою відповідь,

організувати в класі взаємоконтроль, рецензування відповідей інших учнів тощо. Діти, орієнтуючись на оцінку вчителя, самі вважають себе і своїх ровесників хорошими, середніми і поганими учнями, наділяючи кожную групу відповідними якостями [23, с.79].

Самооцінка у системі виховання – це прагнення до критичної оцінки своїх власних вчинків і вчинків оточуючих. Самооцінка суттєво впливає на процес виховання, а формування правильної оцінки власної особистості – перший крок до самовиховання.

Процес формування самооцінки знаходиться в залежності від взаємодії учня молодшого шкільного віку з учителем, однолітками (дитячим соціумом) і родиною. Тому ми вбачаємо, що самооцінка дитини формується на перетині трьох площин – факторів, що закладають її основу: оцінка навчальної діяльності учня вчителем, взаємодія дитини з ровесниками та її статус серед них, стиль і цінності родинного виховання.

1.2. Особливості соціальної адаптації особистості

Під соціальною адаптацією зазвичай розуміють: а) постійний процес активного пристосування індивіда до умов соціального середовища; б) результат цього процесу.

При цьому виділяють такі основні типи адаптаційного процесу: 1) тип, що характеризується переважанням активної дії на соціальне середовище; 2) тип, що визначається пасивним, конформним прийняттям цілей та ціннісних орієнтацій групи. Нам важко погодитись з такими уявленнями про типи адаптаційного процесу. У найлаконічнішому вигляді свої критичні зауваження і, головне, конструктивні побудови ми можемо уявити так [22, с.45]. Типи адаптаційного процесу насправді різняться за критерієм «активний - пасивний». Другий із названих вище типів також активний. Але тут йдеться про активне пристосування особистості, про активну самозміну, самокорекцію відповідно до вимог середовища. Просто пасивного прийняття

ціннісних орієнтацій середовища без активної самозміни не може бути, якщо йдеться про процес адаптації [22, с.57].

Справжня адаптація - активний процес, чи то зміна соціального середовища чи зміна себе. Причому активна зміна себе, залишаючись процесом адаптації (приспосування) та вирішуючи завдання адаптації, може об'єктивно протікати як процес розвитку особистості.

В історико-психологічному плані у дослідженні проблеми соціальної адаптації можна виділити (щоправда, дещо умовно) три напрями. Перший напрямок здебільшого пов'язаний із психоаналітичними концепціями взаємодії особистості та соціального середовища. Хоча до цього напрямку можна віднести деякі психоаналітичні підходи, переважно пов'язані з психосоматичної і психофізіологічної проблематики. У цілому в рамках цього напрямку соціальна адаптація трактується як результат, що виражається в гомеостатичній рівновазі особистості з вимогами зовнішнього оточення (середовища). Зміст процесу адаптації описується узагальненою формулою: конфлікт – тривога – захисні реакції. Крім робіт авторів психологічної та психоаналітичної орієнтації (L. Berkowitz, E. Erikson Z. Freud та ін.), близький до цього підхід реалізується в концепції загального адаптаційного синдрому Г. Сельє [17, с.49].

У цьому напрямі конфлікт сприймається як наслідок невідповідності потреб особистості обмежувачим вимогам соціального середовища. Результатом конфлікту є актуалізація стану особистісної тривоги. Реагуючи на тривогу та порушення внутрішнього гомеостазу, його мобілізує особистісні ресурси. Виключаються захисні реакції, які діють переважно на несвідомому рівні. Важливо підкреслити, що ступінь адаптованості особистості при даному підході визначається характером її емоційного самопочуття. Внаслідок цього виділяються два рівні адаптації: адаптованість і неадаптованість. [8, с.93].

Необхідно підкреслити, що хоч підхід Е. Еріксона і прийнято відносити до цього напрямку досліджень соціальної адаптації, у ньому є суттєві

особливості. Вони полягають у тому, що, за Е. Еріксоном, процес адаптації описується формулою: протиріччя – тривога – захисні реакції індивіда у середовищі – гармонійна рівновага чи конфлікт. Тобто конфлікт - лише один із можливих результатів взаємодії особистості та середовища. Він виникає, коли недостатні захисні реакції індивіда і, підкреслимо це особливо, недостатні «поступки» середовища. Іншим можливим результатом є співробітництво та гармонія індивіда та середовища. У цьому плані підхід Е. Еріксона.

Отже, другий напрямок досліджень соціальної адаптації представлено роботами, в яких як мета адаптації розглядається досягнення позитивного духовного здоров'я та відповідності цінностей особистості цінностям соціуму. При цьому передбачається розвиток у індивіда, що адаптується, певних необхідних особистісних якостей. У цьому підході (G. Allport, A. Maslow, C. Rogers, V. Frankl) критикується розуміння адаптації у рамках гомеостатичної моделі. «На противагу теорії гомеостазу, – зазначає В. Франкл, – напруга не є чимось, чого потрібно безумовно уникати. Здорова доза напруги, такої, наприклад, яка породжується змістом, який необхідно здійснити, є невід'ємним атрибутом людяності [12, с.73].

Виділяються конструктивні та неконструктивні поведінкові реакції. За А. Маслоу, критеріями конструктивних реакцій є: детермінація їх вимогами соціального середовища, спрямованість на вирішення певних проблем, однозначна мотивація та чітка представленість мети, усвідомленість поведінки, наявність у прояві реакцій певних змін внутрішньоособистісного характеру та міжособистісної взаємодії. Ознаками неконструктивних реакцій є агресія, регресія, фіксація тощо. Ці реакції не усвідомлюються і спрямовані на усунення зі свідомості неприємних переживань, реально не вирішуючи самих проблем. Отже, ці реакції є аналогом захисних реакцій (розглянутих у психоаналітичному напрямку) [6, с.73].

В рамках самої гуманістичної психології існують різночитання у розумінні суті, ролі та місця неконструктивних реакцій. Так, за Роджерсом,

неконструктивні реакції є прояв психопатологічних механізмів. По А. Маслоу ж, неконструктивні реакції у певних ситуаціях (за умов дефіциту часу та інформації) властиві взагалі всім здоровим людям. І в цьому випадку вони грають, як вважається, роль дієвого механізму самопомоги. Такий підхід нам здається найбільш справедливим, і ми схильні дотримуватись цієї точки зору. Цей підхід, до речі, знаходить свій розвиток у новітніх концепціях та дослідженнях особистості. Так, екстернальність, будучи менш ефективним особистісним конструктом (стратегією), ніж інтернальність, за певних умов стає необхідною. У деяких ситуаціях (множинність неуспіхів, невдач, провалів) формується так звана захисна екстернальність, яка дозволяє особистості зберегти самовизнання, самоповагу та досить прийнятну самооцінку.

Ще один підхід у дослідженні соціальної адаптації пов'язаний із концепціями «когнітивної психології» особистості. Формула та сама: конфлікт - загроза - реакція пристосування. Однак зміст її інший. Передбачається, що, якщо в процесі інформаційної взаємодії із середовищем особистість стикається з інформацією, що суперечить наявним у неї установкам, виникає неузгодженість між змістовним компонентом установки та образом реальної ситуації. Це розбіжність (когнітивний дисонанс) і переживається як стан дискомфорту (загроза). Загроза, своєю чергою, стимулює особистість до пошуку можливостей зняття чи зменшення когнітивного дисонансу [15, с.76].

Прояв когнітивного дисонансу ми можемо досить часто спостерігати у сфері соціальної перцепції, т. е. у сфері сприйняття людини людиною. Але сама соціальна перцепція, швидше за все, повинна розглядатися як розділ (область) психології особистості та міжособистісної взаємодії. І тому феноменологія когнітивного дисонансу в соціальній перцепції по суті пов'язана з проблематикою емоційної дезадаптації особистості в процесі її соціальних взаємодій. Скажімо, відомо, що як дискомфорт переживається невідповідність між суб'єктивними соціально-перцептивними оціночними

еталонами особистості та реальною людиною, поведінка якої суперечить даним установкам чи оціночним еталонам особистості. Адаптована особистість - це особистість, яка перебуває зовсім не завжди, але переважно в адаптованому стані і має високорозвинені здібності та вміння до виходу з дезадаптованого стану, «зняття» дезадаптогенних факторів [22, с.59].

З погляду психодіагностики було б доцільним створення такої методики вивчення соціальної адаптації особистості, яка ґрунтувалася б на викладеному тут системному підході [4, с.110]. Робота у цьому напрямі ведеться. Разом з тим багато психодіагностичних методик, які будуть згадані в цій роботі, так чи інакше виходять на проблему соціальної адаптації особистості і можуть застосовуватися в цьому ракурсі. Не повторюючись, можемо лише нагадати, що «акцентуації» (методики ПДО Лічко та Леонгарда – Шмішека) та «адаптація» – поняття пов'язані. У методиці Т. Лірі прямо йдеться про адаптивний і дезадаптивний рівень розвитку якостей. Певна структура мотивації (методики Х. Хекхаузена, К. Замфір та А. Реана та ін) може сприяти або перешкоджати соціальній адаптації особистості, у тому числі і професійної адаптації. Перелік методик, які так чи інакше виходять на проблему вивчення соціальної адаптації, можна продовжити [18, с.73]. Однак усе це «непрямі» виходи. Було б цікаво і практично дуже корисно мати пряму методику комплексної психодіагностики соціальної адаптації особистості, безпосередньо спрямовану на вирішення саме цього діагностичного завдання, з урахуванням розглянутої тут усієї складності та багатоаспектності самого феномену соціальної адаптації.

Я-концепція - це узагальнене уявлення про себе, система установок щодо власної особистості чи, за висловом німецького психолога W. Neubauer, Я-концепція - це «теорія себе». Важливо помітити, що Я-концепція є не статичною, а динамічною психологічною освітою. Формування, розвиток та зміна Я-концепції обумовлена факторами внутрішнього та зовнішнього порядку. Соціальне середовище (родина, школа, численні формальні та неформальні групи, в які включена особистість) надає сильний вплив на

формування Я-концепції. Фундаментальне впливом геть формування Я-концепції у процесі соціалізації надає сім'я. Причому цей вплив сильний не тільки в період ранньої соціалізації, коли сім'я є єдиним (або абсолютно домінуючим) соціальним середовищем дитини, але й надалі. З віком дедалі важливішим у розвитку Я-концепції стає досвід соціальної взаємодії у шкільництві й у неформальних групах. Але водночас сім'я як інститут соціалізації особистості продовжує грати найважливішу роль.

1.3. Вплив самооцінки на соціальну адаптацію особистості

Самооцінка прямо пов'язана з процесом соціальної адаптації та дезадаптації особистості. Незважаючи на всю суперечливість сучасних даних про неповнолітніх правопорушників, практично загально визнаними є уявлення про зв'язок самооцінки з асоціальною та делінквентною поведінкою підлітка. Суперечки ж зводяться в основному до з'ясування того, який характер носить самооцінка правопорушника - завищений або занижений [10, с.93].

В умовах, коли самооцінка підлітка не знаходить опори в соціумі, коли його поведінка оцінюється іншими виключно негативно, коли потреба у (само) повазі залишається нереалізованою, - розвивається різке відчуття особистісного дискомфорту. Особистість неспроможна виносити його нескінченно довго; підліток не може не шукати виходу із ситуації. Його самооцінка має знайти адекватну опору у соціальному просторі [21, с.79]. Одним із поширених шляхів вирішення цієї проблеми є перехід підлітка до групи, в якій характеристика його особистості оточуючими адекватна самооцінці або навіть перевершує її. У такому середовищі підлітка цінують і постійно підтверджують це вербально і не вербально, що призводить до задоволення потреби у повазі, а отже, і стану комфорту від приналежності до групи. Самооцінка підлітка, таким чином, нарешті отримує адекватну опору у просторі зовнішніх соціальних оцінок особистості.

Самооцінка, виникаючи на певному етапі вікового розвитку особистості, згодом стає дуже важливим, а то й ключовим елементом самосвідомості особистості, який може детермінувати особистісний комфорт чи дискомфорт, виражений у ступені самоприйняття суб'єкта, служить джерелом поповнення знання себе. Особливо важливо це у контексті вікового розвитку та становлення особистості, її саморозвитку та регулювання діяльності у зрілому віці, пише А.К. Болотова [3, с. 117].

Найбільшу увагу дослідники приділяють вивченню впливу рівня самооцінки на поведінку та діяльність людини. Зокрема, стверджується, що люди з низькою самооцінкою працюють менш ефективно у стресових ситуаціях; при невдачах де вони реалізують свої сили повною мірою, часто відчують труднощі міжособистісних контактів [5, с.79]. Висока самооцінка прирівнюється до високого внутрішнього регулювання особистості і веде до ефективного соціального функціонування особистості. І тут самооцінка виконує як адаптаційні функції, а й виступає як чинник мобілізації людиною своїх сил, реалізації творчого потенціалу, визначаючи тимчасову перспективу діяльності, частіше актуальну, ніж ретроспективну.

Залежно від тимчасової спрямованості самооцінки (актуальної чи ретроспективної) та рівня самооцінного профілю можна виявити й різні рівні адаптації у пізньому віці. Крім того, було зазначено, що основним механізмом самооцінювання в пізньому віці є фактор часу - орієнтація на своє Я в циклі життя, на свій особистий досвід, що відстежує зміни, що відбулися в часі. Однією з відмінних рис динаміки змісту самооцінки протягом дорослих років життя є зміна тимчасової спрямованості самоподання: у молодих і дорослих явно відчувається спрямованість у майбутнє, люди похилого віку і особливо старі люди все частіше звертають свій погляд у минуле [16, с.53]].

Відмінною рисою динаміки самооцінки з віком є зміна її головного принципу - від соціального порівняння в ранніх вікових групах до тимчасового порівняння у похилому віці. Можна, таким чином, спостерігати

наростання значущості тимчасового чинника у розвитку саморегуляції особистості. Розглядаючи самооцінку як провідний компонент саморегуляції, дослідники розкривають можливості та види її регулятивних функцій протягом усього періоду провадження діяльності. Проводячи свої дослідження у руслі діяльнісного підходу, А.В. Захарова виділяє три види самооцінки за її тимчасовою віднесеністю до процесу діяльності: прогностична здійснює регуляцію активності особистості на початковому етапі діяльності, що коригує виконує функцію контролю за ходом діяльності, ретроспективна використовується суб'єктом на заключному етапі діяльності для підбиття її підсумків [6, с. 38].

Тимчасова віднесеність характерна і рівна домагань, що визначається як сукупність що зсуваються з кожним досягненням то невизначених, то точніших очікувань, цілей і домагань до майбутніх власних досягнень суб'єкта [12, с.90]. Таке змістовне розкриття цього поняття належить Ф. Хоппе, але у загальному вигляді рівень домагань інтерпретується як мету наступної дії. Слід визнати, що за Ж. Нюттенем Ф. Хоппе позначав терміном *Anspruchsniveau* реальну мету, тобто. мета безпосередньо запланованого, наміченого до виконання дії [20, с.338].

М. Юкнат також розглядає рівень домагань як процес, що розгортається в часі, виділяючи ще одну тимчасову детермінанту - вплив не тільки готівкового досягнення, а й попереднього, тобто. минулого досвіду. Так, у її експериментах двом групам піддослідних, одна з яких брала участь у серії успіху, інша - у серії неуспіху, через тиждень пропонувалося виконати нове завдання. Домагання випробуваних у групах були різко різними. Група, що мала досвід успіху, починала вибір із важких завдань, які випробували з групи з негативним досвідом - з легенив. Таким чином, і на більш довгому тимчасовому відрізку ефект дії успіху та невдачі був ідентичний короткочасному: позитивний минулий досвід стимулював підйом рівня домагань, неуспіх у минулому знижував претензії [19, с.235]. Факт типового

зміни рівня домагань під впливом минулого досвіду пізніше підтверджено у інших робіт.

Минулий досвід особистості як стійкий детермінант рівня домагань (поряд з деякими культурними факторами та груповими стандартами) виділяє і К. Левін [8, с.110]. Важливою характеристикою в його аналізі рівня домагань є розбіжність між рівнем мети дії та рівнем минулого виконання, а також між рівнем наміченої мети та фактичним її досягненням; ця розбіжність має позитивний знак, якщо результат вище за намічену мету, і негативний, якщо він не досягає рівня домагань; знак і величина невідповідності досягнення - два головні фактори, що визначають появу успіху та неуспіху. Їхнє переживання, власне, і є реакцією на цю розбіжність.

Д. Левін намітив шлях аналізу окремого рівня домагань у повної цільової структури, але розробив його. Істотною для прояснення цього питання є відносна стійкість домагань індивіда у часі та різних завданнях [8, с.112].

Наявність рівня домагань відбиває та обставина, діяльність людини передбачає постановку до крайнього заходу двох видів цілей: реальної, яку, на думку людини, може реалізувати у даних конкретних умовах, і ідеальної, якої він хотів би досягти в ідеалі; між цими цілями може встановитися більша чи менша розбіжність. Якщо воно дуже велике і рівень домагань не забезпечує орієнтації людини в умовах, що змінюються, це веде до змін самооцінки, а потім і уявлення про себе.

Таким чином: самооцінка значною мірою визначає соціальну адаптацію особистості, є регулятором поведінки та діяльності [7, с.53]. Саме формування самооцінки відбувається у процесі діяльності та міжособистісної взаємодії; рівень самооцінки впливає рівень домагань особистості, на обраний коло проблеми життєвих цілей, на співвідношення успіхів і невдач на життєвому шляху людини; соціальний статус - це певне становище людини у суспільстві та пов'язана з ним сукупність прав та обов'язків. Статус

особистості визначається віком, статтю, походженням, професією, сімейним становищем.

Розділ 2.

Експериментальне дослідження самооцінки як фактору соціальної адаптації особистості

2.1. Організація та методи дослідження

База дослідження. Для перевірки теоретичних положень та висунутої гіпотези нами було організовано та проведено емпіричне дослідження проблеми на базі ЗОШ № 2 ім. О. Сябрук. В дослідженні взяли участь діти старшого дошкільного віку у кількості 30 чоловік, віком 14-15 років.

Практична частина дослідження складалася з наступних етапів:

I етап – обґрунтування методів дослідження та проведення діагностичних процедур з метою вивчення актуального рівня самооцінки дошкільнят та соціальної адаптації;

II етап – робота з вивченням взаємозв'язку самооцінки та соціальної адаптації дошкільників.

III етап – підбиття підсумків роботи, аналіз результатів дослідження та формулювання пропозицій вивчення самооцінки як фактору соціальної адаптації особистості.

Діагностика проводилася шляхом прямого опитування із застосуванням методик. Методики підбиралися з урахуванням віку досліджуваних, поставленої в роботі мети та дослідницьких можливостей експериментатора. Зупинимося коротко на описі обраного для дослідження інструментарію.

У моєму дослідженні я застосовувала методику О.С. Богданової «Який Я?» з градацією вербальних самооцінок у формі «так», «ні», «не знаю», «іноді».

У роботі використовувалися також контрольні списки, які також є різновидом стандартизованого самозвіту. Від опитувальників їх відрізняє стислість пунктів, аж до окремих прикметників (що дуже зручно у роботі з дітьми дошкільного віку), а випробуваного просять вибрати з них, які відповідають об'єкту. У нашому випадку це були якості особи, які теоретично можуть бути приписані людині.

Методика «Моє місце серед інших дітей» (за В.Г. Щур) заснована на оцінці ступеня відмінності між вербалізованими уявленнями про себе та про ідеал особистості людини. Як стимульний матеріал методики передбачалося використання сформованого учасниками експерименту певного набору якостей, які теоретично можуть бути приписані ідеальній людині.

На початку, з метою зафіксувати факт того, що діти розуміють і приймають предмет бесіди, їм було поставлено контрольні питання: « Чи вони знають, що таке особисті якості людини?», «Які хороші і погані якості людини вони знають?». Далі дітям пропонувалося назвати (або описати) по три якості, які, на їхню думку, обов'язково мають бути у «ідеальній» людини («найкращої людини на світі»). Для дітей дошкільного віку запропоновано називати і описувати якості за допомогою характерних для людини дій: наприклад, «щедра людина» / «людина, яка всім ділиться з іншими».

Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда.

Опитувальник особистісний. Призначений для вивчення особливостей соціально-психологічної адаптації та пов'язаних із цим рис особистості.

Стимульний матеріал представлений 101 твердженням, які сформульовані в третій особі, без використання будь-яких займенників.

Для виявлення характеристик соціально-психологічної адаптації найчастіше застосовують опитувальник соціально-психологічної адаптованості (шкала СПА), розроблений 1954 року К.Роджерсом і Р. Даймондом.

Опитувальник Роджерса-Даймонда виявляє ступінь адаптованості-дезадатованості в системі міжособистісних стосунків і як підставу для дезадаптації припускає низку різноманітних обставин: низький рівень самоприйняття, низький рівень прийняття інших, тобто конфронтація з ними, емоційний дискомфорт, що може бути вельми різним за природою, сильну залежність від інших, тобто екстернальність, прагнення до домінування.

Автори виокремлюють такі 6 інтегральних показників:

1. Адаптація
2. Прийняття інших
3. Інтернальність
4. Самоприйняття
5. Емоційна комфортність
6. Прагнення до домінування

Кожен із них розраховується за індивідуальною формулою, знайденою емпіричним шляхом.

2.3. Аналіз отриманих результатів

Першою я дослідила методику «Мoje місце серед інших дітей» (за В.Г. Щур), яка передбачає наступну процедуру проведення. Дитині пропонують кілька відрізків (шкал за принципом Дембо Рубінштейна). Ці відрізки позначають приватні самооцінки - якості, названі дітьми під час опитування, а останній відрізок символізує «щастя» як інтегральну характеристику, загальну задоволеність собою та своїм станом. Верхній та нижній кордон символізують крайні прояви кожної якості (напр. щедрий) /

«найжадібніший»). Дитину просять відзначити точкою на кожному відрізку своє місце «серед усіх дітей» за ступенем «дружелюбності», «щедрості».

Використання цієї методики вивчення рівня самооцінки дитини за різними якостями служить ефективним способом визначення областей, у яких дошкільник відчувається психологічно впевнено, комфортно, і областей, що породжують ускладнення та дискомфорт, а також дає можливість зробити висновки про рівень самооцінки дитини, ступінь її загальної задоволеності своїм станом. Кількісні дані дослідження самооцінки за цією методикою представлені у таблиці 2.1 та на Рис.2.1.

Таблиця 2.1.

**Рівень самооцінки за методикою «Моє місце серед інших дітей»
(В.Г. Щур)**

Рівень самооцінки	Кількість осіб	%
неадекватно завищена	3	14,3
Завищена	6	28,6
Адекватна	10	47,6
Низька	2	9,5
Занижена	-	-
Усього	21	100

Проведення якісного аналізу відповідей піддослідних з конкретними властивостями дозволяє відзначити таке.

Усі діти без винятку досить високо оцінюють наявність у себе таких якостей як «дружелюбність» та «щедрість». Вони мають більше високі бали та більш рівні, стійкі показники, ніж інші запропоновані для самооцінки характеристики: 33,3% опитаних оцінили себе за цими параметрами «високо», а 66,7% потрапили в зону «адекватності».

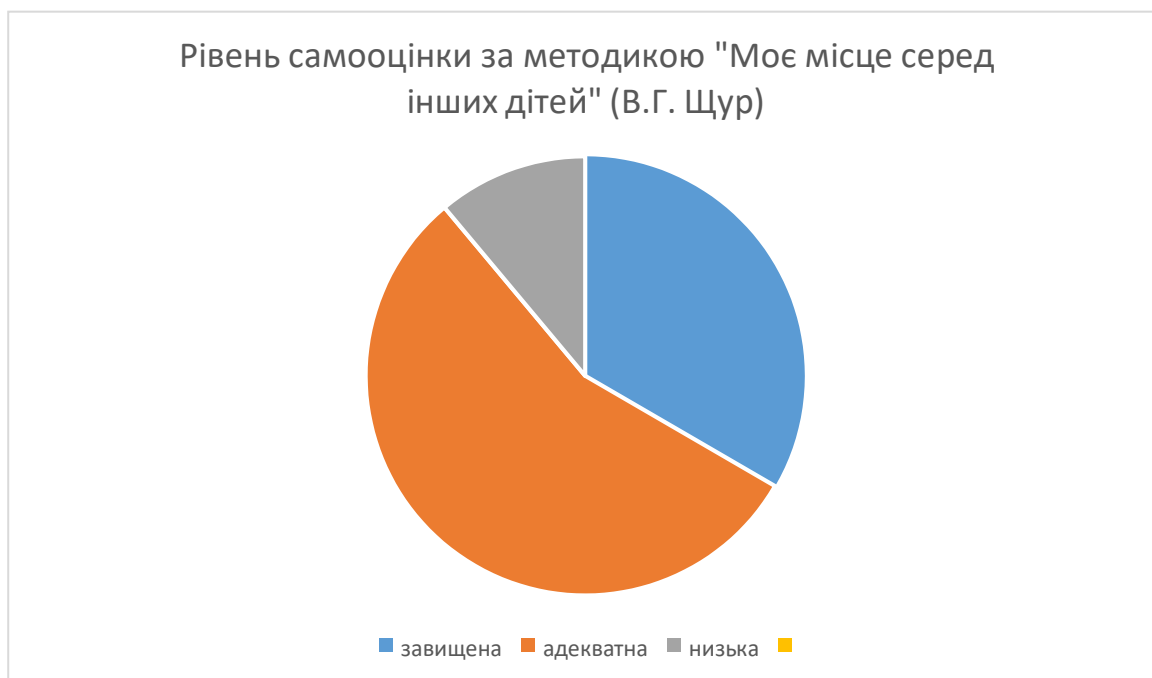

Рис. 2.1. Рівень самооцінки за методикою "Моє місце серед інших дітей" (В.Г. Щур)

Найкритичніше діти поставилися до себе в оцінці «слухняності» і «акуратності». Так 33,3% опитаних дітей визнали, що вони занадто часто бувають неслухняні та недостатньо акуратні (28,6%).

Дуже високо діти обстежуваної групи оцінюють і власну сміливість: «завищений» і «високий» рівень за цим параметром мають у сукупності 47,6% дітей у групі.

Низький рівень самооцінки за такою характеристикою як «щастя» виявлено у 9,5% дітей в експериментальній групі, причому саме у тих дітей, у яких пізніше ми зафіксували низький загальний рівень самооцінки за результатами методик.

Для діагностики та вивчення міжособистісних відносин дітей дошкільного віку, визначення їх статусного становища у групі однолітків мною була використана соціометрична методика «Два будиночки» (автор Т.Д. Марцінковська).

Стимульним матеріалом у цій методиці служить аркуш паперу, на якому намальовано два будинки. Один з них – великий гарний, червоного кольору, а інший – маленький, чорного кольору.

Дітям давалася така інструкція: «Подивися на ці будиночки. Уяви собі, що червоний будиночок належить тобі, у ньому багато гарних іграшок, і ти можеш запросити всіх, кого захочеш. А в чорному будиночку іграшок зовсім немає. Подумай і скажи, кого з хлопців своєї групи ти запросив би до себе, а кого поселив би у чорному будиночку» і пропонувалося зробити по чотири негативних та позитивних вибори. При необхідності дитині дається можливість змінити рішення, наприклад, виключити і додати когось, поміняти «гостей» у будиночках подекуди.

Усі вибори дітей вносяться до таблиці відповідно до присвоєного їм на початку дослідження шифром (порядковим номером). Сума негативних та позитивних відповідей, отриманих кожною дитиною, порівнюється із середньою сумою позитивних виборів за групою, що дозволяє виявити його місце в ієрархії колективу, його становище у групі, тобто, дозволяє визначити його соціометричний статус.

Таблиця 2.3.

Результати дослідження статусного становища старших дошкільнят за методикою «Два будиночки» (Т.Д. Марцінковська)

Соціометричний статус	Кількість виборів	%
«Популярні»	3	14,3
«Вподобані»	9	42,9
«Відтіснені»	7	33,3
«Ізольовані»	2	9,5
«Відкидані»	-	-

Усього	21	100
--------	----	-----

Аналізуючи дані таблиці, відзначаємо, що переважна частка випробуваних (42,9%) відноситься до статусу «переважні» – це діти, які за результатами опитування отримали позитивні вибори у кількості, що дорівнює або вище середнього значення за групою, але до показника «зірки» не «дотягнули».

Є у групі і «популярні» діти так звані «зірки» (14,3%). Ці діти отримали від своїх однолітків у 2 рази більше позитивних виборів, порівняно із середнім показником за групою. Відзначається і істотна частка «відтіснених» «Нехтовані» (33,3% усіх опитаних) – тих дітей, чий показник позитивного вибору менше середньогрупового значення. Двоє дошкільнят не були оцінені своїми одногрупниками та потрапляють у категорію «ізолювані», оскільки не отримали ні позитивних, ні негативних виборів своїх однолітків Діти, що належать до категорії «відкидані» у ході нашого дослідження виявлено не були.

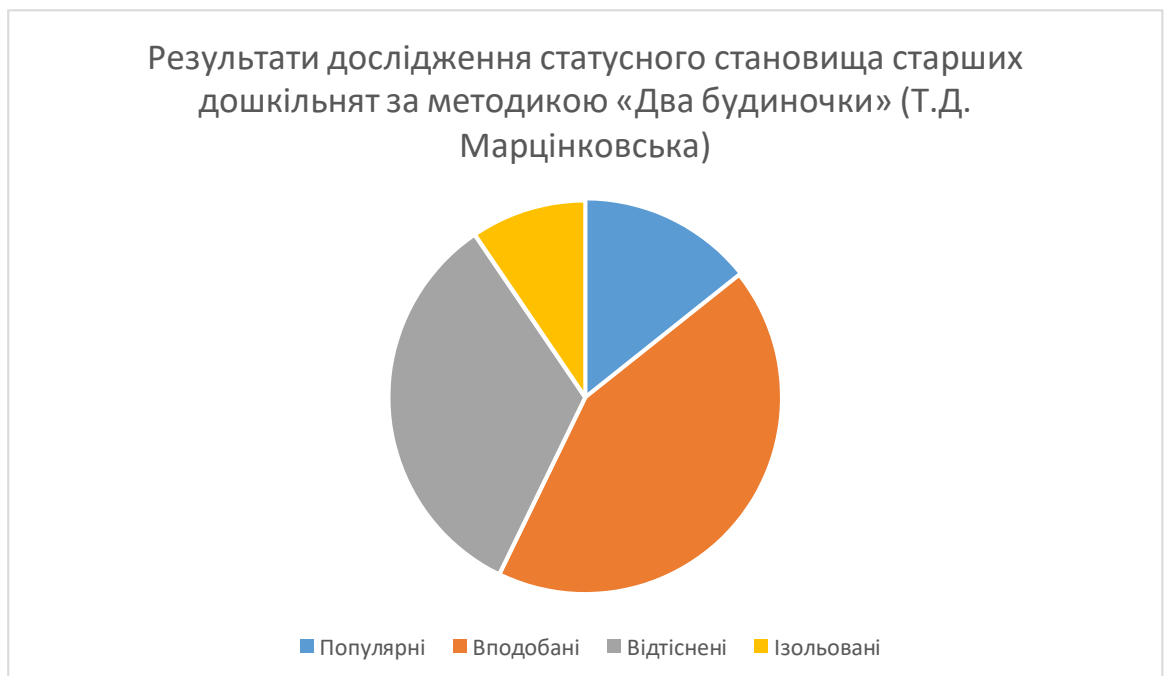

Рис.2.2. Результати дослідження статусного становища дітей за методикою «Два будиночки» (Т.Д. Марцінковська)

За підсумками соціометричного експерименту можна отримати відомості не тільки про індивідуальне становище конкретного члена групи загальної системи міжособистісних взаємин, а й уявлення про стан всієї системи в цілому. Характеризується вона особливо виділеним діагностичним показником – рівнем добробуту взаємин (УБВ). Цей рівень може бути високим, якщо дітей зі статусом «зірки» та «переважні» в сумі більше, ніж кількість «нехтованих» і «ізолюваних» членів групи. Середній рівень благополуччя групи фіксується у разі зразкової рівності («зірки» + «переважні») = («нехтовані» + «ізолювані» + «знедолені»). Низький - відзначається при переважанні групи осіб із низьким статусом. Низький рівень благополуччя є дуже тривожним знаком, що означає, що більшість дітей у групі не задоволені міжособистісними відносинами, спілкуванням, визнанням однолітків.

Рівень благополуччя взаємин у цій групі можна визначити як середній, оскільки кількість дітей, які опинилися в сприятливих (1-ій та 2-ій) статусних категоріях (57,2%) лише небагатьом перевищує половину.

Для кожного конкретного члена якоїсь групи має значення не стільки формальна кількість виборів, скільки задоволеність своїм становищем групи, відносинами з товаришами. Цей показник можна оцінити за допомогою такої характеристики як коефіцієнт задоволеності взаєминами. Він визначається процентним співвідношенням числа дітей, які отримали взаємні вибори, до всіх дітей групи (рис. 2.4.).

Рис. 2.4 Показники коефіцієнта задоволеності взаємовідносинами

Загалом коефіцієнт задоволеності взаємовідносини в обстежуваній групі достатньо високий. Частка високого та найвищого рівня задоволеності дітей своїми груповими взаємовідносинами становить понад п'ятдесят відсотків від загальної кількості. Частка низького рівня дуже мала – 14,3% опитаних.

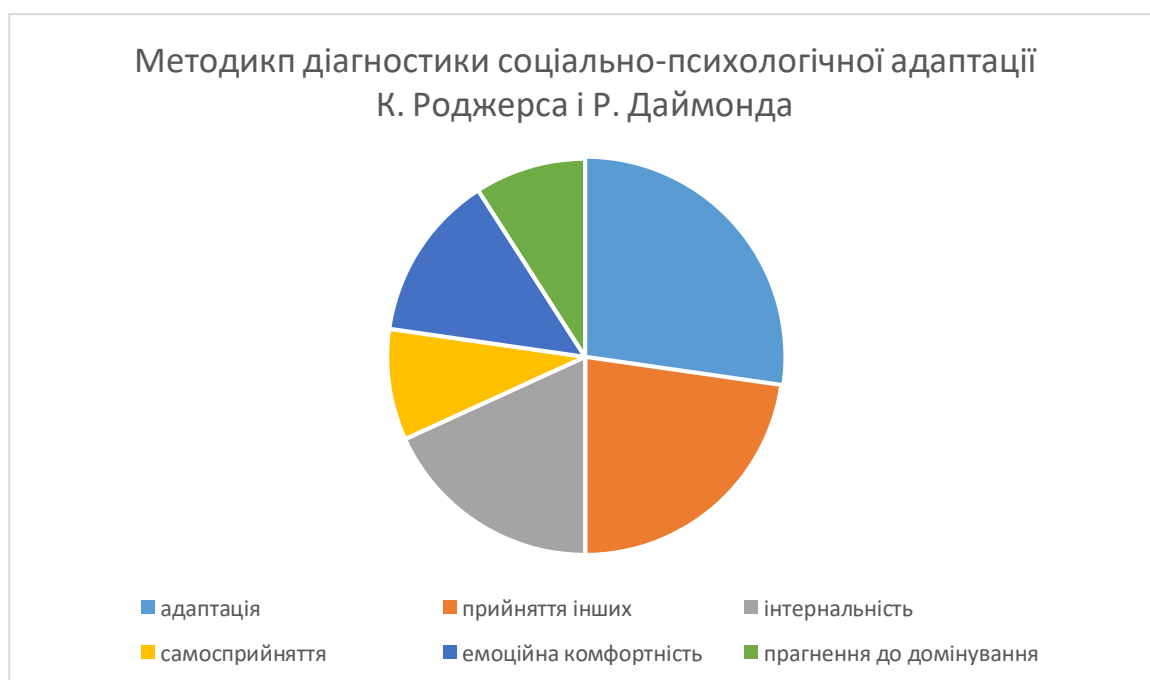
Подібний розподіл, звичайно ж, має умовний характер, але містить у собі цілком реальний психологічний зміст. Він дає зрозуміти, що дитина, яку вибрали однолітки, має причини для більш комфортного емоційного самопочуття та відчуття добробуту, ніж дитина, яку обирають, але зовсім не ті діти, до кого тягнеться і відчуває симпатії вона сама. Така ситуація свідчить про те, що дитина взаємодіє не з тими, з ким їй би хотілося.

Особливо слід зазначити, що діти набагато охочіше «заповнювали» червоний будиночок, ніж чорний, і швидше ухвалювали рішення про те, кого б вони хотіли запросити, ніж тих, кого б вони не хотіли бачити гостями у своєму будинку. Це говорить про те, що відкидання, ізолювання своїх однолітків дається більшості дітей не без істотних моральних коливань. .

Таким чином, за допомогою соціометричного методу дослідження, на основі вибору респондентами партнерів у передбачуваних ситуаціях,

доповненого розговорами з дітьми та результатами спостереження, я отримала інформацію про структуру взаємовідносин в обстежуваній групі та характеристиках соціального статусу старших дошкільнят у групі однолітків, виявила соціометричні позиції, що позначають, яке ієрархічне місце у групі займає кожен із учасників дослідження.

Останньою я дослідила Методику діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда. Результати представлені на Рис.2.5.

Таким чином, серед школярів переважають такі шкали: адаптація – 30%, прийняття інших – 25%, інтернальність-20%. Менше переважають шкали самосприйняття-10%, емоційна комфортність 15%, прагнення до домінування 10%.

2.2. Результати дослідження

Підсумовуючи другий розділ, який був присвячений проблемі практичного вивчення самооцінки школярів та її взаємозв'язку зі статусним становищем дитини в групі однолітків, наведу основні етапи, положення та висновки, отримані в ході емпіричної частини дослідження:

- проведені на початковому етапі діагностичні процедури дозволили зробити висновок про актуальний рівень самооцінки школярів, які беруть участь в експерименті: достатня частка дітей з неадекватно завищеною та високою самооцінкою; самооцінка носить мало диференційований характер, значною мірою залежить від оціночних суджень та показників інших людей;
- за даними проведеного обстеження, усі школяри зі статусом «переважні» мають адекватний чи завищений рівень самооцінки (5 осіб – адекватний та 4 особи – завищений); всі діти обстежуваної групи, які отримали за кількістю виборів однолітків статут «зірки» мають неадекватно завищену самооцінку (3 особи); діти зі статусом «відтіснені» представлені в кожній із статусних категорій пропорційно до її загальної кількості;
- серед школярів переважають такі шкали: адаптація – 30%, прийняття інших – 25%, інтернальність-20%. Менше переважають шкали самосприйняття-10%, емоційна комфортність 15%, прагнення до домінування 10%.

Висновки

Підбиваючи підсумки роботи, зауважимо, що вивчення питань формування самооцінки та соціальної адаптації школярів у групі однолітків є актуальною темою для дослідження, оскільки весь процес психічного розвитку дитини відбувається всередині системи її відносин із соціальною дійсністю, під впливом взаємодій з оточуючими людьми. В історії вітчизняної та зарубіжної психології дослідженню цих проблем приділяється велика увага.

Ми встановили, що поняття «соціальна адаптація» є найважливішою характеристикою системи групових відносин, що відображає ієрархічну структуру групи та місце людини в архітектурі міжособистісних відносин. А самооцінка є стійким утворенням самопізнання, елементом Я-концепції.

На думку різних дослідників, на формування адекватних уявлень дитини про себе впливає досвід спілкування з батьками та однолітками, поєднання індивідуального досвіду та оцінок оточуючих, особистісні особливості, умови та темпи психічного розвитку, а на формування передумов володіння високим статусом групі однолітків – стимулювання самостійної діяльності, ігор та спілкування, виховання інтересів, почуттів, навичок та моделей поведінки, мови і волі – всього того, що дозволяє відчувати себе впевненіше серед ровесників та зміцнювати своє статусне становище.

Досліджувані матеріали дали можливість зробити висновок, що існує певний взаємозв'язок між соціальною адаптацією та рівнем самооцінки людини. Зберегти стійкість статусу незалежно від мінливих умов, забезпечити особистісну стабільність дозволяє самооцінка.

Другий розділ присвячений перевірці теоретичних положень та висунутої гіпотези. З цією метою нами було організовано та проведено практичне дослідження заявленої проблеми за участю групи школярів. Результати проведеного соціометричного дослідження показали, що в

обстежуваній групі у дітей сформувалися досить міцні виборчі відносини один до одного, через які вони займають різне статусне становище серед своїх однолітків. Визначено також такі показники як рівень добробуту взаємин у групі та коефіцієнт задоволеності взаєминами.

За даними проведеного обстеження, усі діти зі статусом «переважні» мають адекватний чи завищений рівень самооцінки (5 осіб – адекватний та 4 особи – завищений); всі діти обстежуваної групи, які отримали за кількістю виборів однолітків статус «зірки» мають неадекватно завищену самооцінку (3 особи); діти зі статусом «відтіснені» представлені в кожній із статусних категорій пропорційно до її загальної кількості.

Серед школярів переважають такі шкали: адаптація – 30%, прийняття інших – 25%, інтернальність-20%. Менше переважають шкали самосприйняття-10%, емоційна комфортність 15%, прагнення до домінування 10%.

Список використаних джерел

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М.: Прогресс, – 1986.
2. Бех І. Д. Біля витоків сутності особистості. Шлях освіти. 1999. № 2. С. 10–14.
3. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: навч.-метод. видання. Київ: Либідь, 2003. 280 с
4. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднейчук та ін. Вид. 2-ге. Київ : Каравела, 2009. 400 с.
5. Гончаренко Семен. Український педагогічний словник. / С. Гончаренко – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
6. Дятленко Н.М. Психологічні умови розвитку самоповаги у дошкільників: Автореф. дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07./ Центральный ін-т після дипломної педагогіки освіти АПН України. – К. 2002. – 22 с.
7. Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації.- Львів: Магнолія, 2006. – 328 с.
8. Кон И. С. Люди и роли.// Новый мир. - 1970. - № 12. - С. 144-173.
9. Кондратенко Т.Д. Обучение школьников / Т.Д. Кондратенко, В.К. Котырло, С.А. Ладывир. - К. «Рад школа», 1986. – 152 с.
10. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення школярі (Системний підхід): Дис... докт. психол. наук. – К., 2000. – 336
11. Котырло В.К. Воспитание гуманных чувств у детей / В.К. Котырло, С.Е. Кулачковская, С.А. Ладывир, Ю.А. Приходько / [Под ред. Л.Н. Проколиенко, В.К. Котырло]. – К., «Рад школа», 1987. – 174 с.с.
12. Кравченко А.И. Социология: Общий курс: Учебное пособие для вузов. - М.: ПЕРСЭ; Логос, 2002. - 640 с.

13. Кулагина И. Ю., Коллюцкий В. Н., Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека / И. Ю. Кулагин, В. Н. Коллюцкий – Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – Москва : Т.Ц. Сфера, 2004. – 464 с.
14. Менте М. ван Эффективное использование ролевых игр в тренинге. - СПб: Питер, 2001. - 208 с.: ил. - (Серия «Эффективный тренинг»). - 209с.
15. Одилова Н. Ф. Эффективность использования ролевых игр в процессе обучения [Текст]/ Н. Ф. Одилова// Молодой ученый. - 2011. - №12. Т.2. - С. 121-124.
16. Павелків Р. В., Безлюдна В. І., Корчакова Н. В. Просоціальний розвиток особистості : монографія. Рівне : РДГУ, 2013. 380 с.
17. Петренко Т. В. Повага і самоповага – визначальні риси особистості майбутнього соціального працівника. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2015. Вип. 19 (2). С. 110–119.
18. Петровський А. В., Ярошевський М. Г. Психологія Словарь. / А. В. Петровський, М. Г. Ярошевський – Москва : Издательство политической литературы, 1990 – 540 с.
19. Роджерс, К. Р. Гуманистическая психология. Теория и практик [Текст] / К. Р. Роджерс. Ред. А. Сухов. – М.: МОДЭК, «НОУ ВПО Московский психолого-социальный университет». – 2013. – 456 с.
20. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии [Текст] / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2015. – 718 с.
21. Социология. Общий курс: Учебник под ред. А. С. Страданченкова, А.В. Филиппова, М.: Инфра-М, 2008. - 332 с.
22. Фіцула М. М. Педагогіка. Навч. посібник. / М. М. Фіцула – К. : Академвидав, 2006 – 559 с. – (Альма-матер)